

Հ. Ե. Մ.

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԳՐԱԴՐ.

ՀԱՆԵՊ - 1919

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐ

Մ. Ա. Դ. Ս. Զ. Ր. Ե. Ս. Ն. *Բ*

ԱՏԱՆԱ

Տպարան «ՀԱՅ ԶԱՅՆ»-ի = Թիւ 5

1919

ՏԱՐԻ ՄԸ

ՏԵՐ - ԶՕՐԻ ՄԷԶ

1915 Յունիս 24ին հասանք Տէր-
 Զօր: Քառասուն և եօթը օր հետիտան
 ճամբորդած էինք անձանօթ անասրատի
 մէջէն:

Քաղաքէն դուրս՝ տասը վայրկեան
 հեռու, Եփրատի արեւելեան եզերքին
 վրայ, խոնուած էին արքայիս Հայե-
 րու ժօա 150 վրաններ. հին փոսոցներ և
 մեծ մասամբ վերմակներու ճերմակ կամ
 դունաւոր ծածկոյթներ էին, և փայտերու
 վրայ դէպի երկինք թիայն պարպուած.
 և այդ սղտիկ քառահարուսներուն տակ,
 Յունիսի անասրատային խիստ տարին,
 գլուխնին միայն շուքին տակ պահելով
 կապրէին աւելի քան 30 Գ. Զէյթունցի
 հայեր:

Իրիկունք ուչ տանն մասնք քաղաք
երեք երեսաներ և երկու չափահաս
աղջիկներ կորանցուցած էինք այդ գի-
շեր : Իսկ վրաններէն, Կասկէնցր Աստու,
բն/Յ տարեկան Շուշան անուն աղջիկը
տարուած էր պահապան Ապիտ Չալու-
շին ձեռքով :

Տրուած անդեկութիւնները սարսուռ
մը կ'աւելցնէին մեր կոտորած սակորնե-
րուն մէջ :

Քաղաքին մէջ տմէն ինչ աժան էր և
տուտ . նուաջին առթիւ հանդիպեցայ
հացադարձի միտկանի աշխատարի մը
որ երկայն փայտ մը շարակած խուճք մը
զաղթականներ կը հալածէր խանութին
տաջեւէն անցած և հոց չզնամ ըլլալ-
նուն համար :

Տուր փարսոյի հոց գնեցի շարու-
նակերու համար ճամբաս :

Նորեկներու ցանկ մը ունէի պատ-
կանեալ պաշտօնեային կամ մարմնոյն
ներկայացնելիք . կառավարական շէն-
քէն ներս, հասկցայ թէ ստիկոնական
հրամանատարութեան պարտէի երթալ .
կոճակներս շոշաբերով մօտեցայ դռան,
զին ս/ի սէս բայեւեցի, ու երկարեցի

ձեռքիս թղթածրարը : կարճ , թիկնեղ
և փոքր աչքերով թխադէմ գինւորական
մը . մէկ ակնարկով չսփեց հասակս ,
խոժու նայեցաւ աչքերուս մէջ և սկսաւ
խոր ուշադրութեամբ նայիլ ցանկին
վրայ : Դիմացը , կտրած աթոռի մը
վրայ կէս մը նստած էր երկայն և
թաւ պիսերով օտիկան չափուչ մը .
մէկ թեւովը գրկած էր կարմիր ալանքով
գիրուկ աղջիկ մը . իսկ միւս թաթը
թաղած էր սնոր հարուստ կուրծ-
քին մէջ : — Երախտուոր ես Ապիտո
յստ : հրամանատարը շնական ժպիտով
մը . « Կորեր եկած են . . . բայց զիս պաթ-
տիս չմտնայ . Շուշանը հոս ինձ թող .
չուտ րբէ . գնա՛ աչքէ անցուր անգամ
մը . դիտես թէ այդ շանգաւակ փոլիս-
ները ամէն ինչ ամէնէն առաջ կը օրին
հոռետար » : « Գլխուս վրայ պէյ . այսօր
իսկ քեզ կը պատրաստե՛մ հարէմ մը :
Իսկ մենք , ձեր շնորհիւ կ'արած լինք » :
Ըստ Ապիտ :

Վստան ըլլալով որ ալ մուսուկցայ
այդ տաք խօսակցութեան մէջ , կամա-
ցուկ մը հեռացայ դռնէն :

Գողթականաց յանձնախումբ մըն

ալ կողմուած էր. տեղւոյն միւթէսա-
րըՔը Ալի Սա առ պէյ հոն չէր. և կեդ-
րոնէն ալ սրոյ հրահամգներ չկային :
Յանձնախումբը սրոչաւ էր բոլոր Ձէյ-
թահայիները դրկել Ապախւ լաղիզի լեւը ,
իսկ մնացեալներն ցրուել շրջակայ ա-
րդրնկու մէջ : Աշադրաւ էր ծրու-
գիրը . ալ մահուան սարսուռը կզգայի :

Երկրորդ օրը Ֆրնուզցի Խարխարու-
նի վարդապետը, Ձէյթուհցի Արթին էֆ.
Սաթճեանի հետ մտխոյցած էին ք-
յանձնախումբի ժողովարահին դասն
առաջ , լսելու համար նոր գողթի հրա-
մանը : — «Քօանըչորս ժամ պայմանա-
ժամ ունիք . պատրաստուեցէք քաղա-
քէն գողթելու . ժանտարմաներ ձեզ
պիտի առաջնորդեն » ըսաւ ժողովա-
կաններէն մին :

Քայց պէյ նորեկներ կան . . . մարչ-
տացի հողիւ լսելի ձայնով մը : Եւ ահա
յանձնախումբի տաննապետ (նախուս
մէ՛մուրու) Ապախւ Գաաիը էֆ . ս'իտու
պոռչտալ թրքական բաւրառի կուտակ-
ուած հայհոյանքներով : Շատալ հետա-
ցանք . առանց իսկ իբարու բառ մը փո-
խանակելու :

Նոր գաղթի լուրը տարածուած էր մեր վրաններուն մէջ . հան էր Ապխաչափուչ հինգ սասիականներու հետ : Երկտասարդ հարսու աղջիկներ խուզած էին մաղերնին , եղանակներով արիւնտաւած դէմքի նուրբ շարքը և կեղտաւքութիւնով փաթաթուած էին գլուխնին . և սակայն այդ խաւարած էութեան մէջ աչքեր կային կայծկրտոյ . Ապխաչը վախնար տիրոյ քինախնդիր վրէժէն : Ուր էր . յանձնախուճի անգամներէն Ապտիւլ Գասիր էֆ . , Սէրգօմսէրը և Ջրբաւթ պանգաչի միւտիւրը կեղծ էին մեր վրանները : Անտկեկալորէն մտնեալի մը վրաններէն դուրս կը կանչէր բոլոր այդ մարդիկը անանց ընտանեկան թիւին համեմատ հացի նպաստ որոշելու համար : Քաղցած ժողովուրդը պահ մը սպեւորուած էր և քանի մը վայրկեանի մէջ խմբուած էին որոշեալ ձորին մէջ : Երկտասարդները կրկու ժանտարմանբու ընկերակցութեամբ որկուեցան հաց բերելու խկ պահ մը վերջ բոլոր այդ մարդիկը տարուեցան որպէս թէ նորեկ նաւակներէն դաղթականներու համար եկած պարէնը դուրս հանելու : Ան նը

զերուր գրտան կառավարական ընդար-
ձակ բակին մէջ և գիշերը հոն մնացին:

Կէս գիշերին էր. Ապիա յայթակա-
նի գտող քայլերով քաղաք կը վերա-
դառնար. ետեւէն կը քալէին 3 հայու-
հիներ, արաշական մ'ըշտոնք գլուխնուն:
և անոնց կը հեռուէին երեք գինակիր
սասիկաններ:

Յաջորդ օրը գայթր յետաձգուած
էր. ամէն հոյ պարտ էր ունենալ յանձ-
նախօսւմբէն (վէսիգա) մը քաղաքին մէջ
բնակութիւն ունենալու համար:

Օրինական ծախքերու համար 11 30
սակի վճարելով ստացայ վէսիգաս:

* * *

Նոյն տարուց Օգոստոս Այլն Բէս-իւլ
Այնի ձամբով Տէր Զօր բերուած էին ըստ
Մարտինի միւթէտարըֆին մէկ պաշտօ-
նական գրութեան 1730 Յարրերդցի կին
և աղջիկներ, որոնց մէջ չորս պզտիկ
տղայք գտնուեցան: Քաղաքէն դարս
Եփրատի արեւմտեան եզերքին վրայ
անպաշտպան ձգուած էին այդ գիշեր:
Յաջորդ օրը, կէսօրին էր. մարելու չափ
տաք, կիզիչ հով մը կը լսանձէր գէմ-

քերնխ, երբ վերջապէս արածուած էի
թուրք գրագիրի մը հետ և փոխախ մը
ընկերակցութեամբ անցնիլ նաւակէ մեծ
կամուրջը, պատրաստելու համար անանց
մէկ ցանկը: Մեզ կընկերանային տեղա-
ցի քրիստոնեաներէ ճորճ Սուգդեր և
ուրիշներ հին զգեստներու քանի մը
ծրարներ գրկած: Ոչ մէկ ձայն կամ
շարժում. ամէնքն ալ դիտկացած էին
կրակ աւազադաշտին վրայ. ոտքի
մեզմ հարուածով կը փորձէինք գիտնալ
մեռեալներն ու ողջերը, ապրողները սուտ
մը ջուր կուղէին և արդէն ջուրի ան-
հուն սրագակով շատեր գրկուած էին
Եփրատի պղտոր ալիքներուն հետ:

Ոչ մէկ գոյք ունէին. մերկ էին ա-
նոնք աղամային մերկութեամբ, կուռ,
առողայնուած, փոշոտ ու մրտա սև մա-
զերու տակ խաւարած էր հայուհիի կոյս
դիմագիծը, և միայն երկու սակրային
խոր փոսերու մէջ կը պըլպըլային մա-
րելու մօտ գոյգ կոյճեր. խանձած ու
կմախքացած իրաննին ցոյց կուտար թէ
շատ կանուխէն դատապարտուած էին
այդ վիճակին: Հագիւ կրցի հասկնալ թէ
Խորբերդ-Մէզրէցիներ էին մեծ մասով.

և թէ երև.ք ամիաներէ ի վեր ճամբորդած էին անրնակ անապատներու մէջէն: Ճորճի Սուզգիար կաշխատէր լաթի կտորով մը ծածկել անոնց մերկու թիւնը. խակ մենք արձանագրած էինք 342 ապրող և 23 մեռեալ. այդչափը միայն հասած էր Տէր-Զօր: Յաջորդ օրը անոնց թափորը կանցնէր շուկայի երկայն սղոզտայէն գէպի արեւմուտք, քառորդ ժամ հեռու Սալիհիէ բաւած բլուրը, ուր հինէն շինուած կարգ մը անկատար տուներու փլատակ պատեր կը բարձրանան: Նոյն ամսուն շարունակաբար կը բերուէին Տիգրանակերտէն, Ա. Կազէն, Քոյիէն, Թուգատէն, Ամասիաէն, Սամսունէն, Էրզրումէն, Պիթիխէն և Հայաստանի բոլոր գլուխներէն միայն կին ու աղջիկ աքսորականներ միեւնոյն վրձակին դատապարտուած: Կանցնէին քաղաքի կեդրոնէն. մողերնին հովին տուած կը քալէին համրախորոխա, հազիւ արգահատանքի լուրջ ակնարկ մը ձգելով դիտող բազմութեան վրայ՝ որոնք տուն և ընտանիք ունին. . . : Ամէնքն ալ կերթային Սալիհիէ, հոն սեւ հողակոյտերու աակ զիրար գրկելու: Հայաստան

մը հեռու Հայաստանէն . Ուխտատեղի
մը ապագայ ապրողներուն :

* * *

Ոգոտտոս ՉՉին, կիրակի առաւօտ
մը շատ կանուխ, եօթը կալանաւորներ
մերկ ու բոկոտն իրարու շղթայուած կը
քալէին չորս հեծեալ ոստիկաններու
առջեւէն : Գլուխնին մերկ, երկար մա-
կերք խօսնուած թաւ մորուքի հետ .
ոտքերնին քուրջերով փաթաթած .
կանցնէին լոյս պողոտայէն գէպի
կառավարատուն, իւրաքանչիւր հար-
ուած ին մինջև գետին կքելով : Ծանօթ-
ներ կը թուին ակնարկեցի քովի ընկե-
րոջս . այս՝ Մարաշի բանտարկեալներն
են պատասխանեց հազիւ ինձ լսելի ձայ-
նով մը, ամենքն ալ ծանօթ բարեկաւ-
ներ էին . անոնց հեան էր Ձէյթունի ա-
ռաջնորդ Տ. Յովհ. Մ. Վրդ. Գարանֆիլ-
եանը . շատ մօտէն ծանօթ կրօնական
մը . նոյնպէս մերկ ու բոյլիկ, մորուքը
կեղտոտ թաշկինակով մը ծրարած, կը
քալէր նոյն շղթան քաշելով : Նոյն օրը
կէսօրին հոն տեսայ զիրենք . ծախօթ

(Կարախանին) ձեռքը քանի մը դրուչ սահեցնելով մօտեցայ երկաթեայ վանդակի մը նեղ ճաղերուն, մասներուս ծայրովը հաղիւ սեղմեցի այդ սառած ձեռքերը: Քանի մը քայլ հեռուն կանգնած էր վարդապետը, տեսաւ զիս, ոչ մէկ բառ կամ ակնարկ, մօրուքին վրայ արծունքի քանի մը կաթիլներուն սահիլը զգաց, շոյեց մօրուքը և հեռացաւ: Քանի մը թուրքերէն բաւեր ևս Տաճատին հետ և արդէն զինակիր պահապանըս կը քաշէր թեւէս:

* * *

Այդ օրերուն Ալի-Սուտա Պէյ Րէս-Իւլ-Այնի ճամբով Հալէպէն կը վերադառնար Տէր-Չօր: Րէս-Իւլ-Այն տեսած էր Պաղտատէն աքսորուած կարգ մը Քրիստոնեայ երիտասարդներ Յորմոյ մէջ կային Պաղտատի Անգլիական Դեպանի Ա. Թարգման Ներսէսեան Էֆէնտի, Տօզ, Յակօբ Յակօբեան և երեք հետազրտկան պաշտօնեայներ: Ալի-Սուտա պէյ զաննք Տէր-Չօր կը բերէր: Նոյն այդ օրերուն նոյնպէս Տէր-Չօր բերուած էր Պաղէն Պ. Լեւոն Շաշեան, բնիկ Պարսեցի:

«Անաստու. Էրմէնի Ծորաւարընըն Ար-
լան Միթէտի ախ» ամբաստանագրով
Ներսէսեան Էֆէնտի Ալի-Սուա աէյին
ճեա մօտիկ տ'աակցութիւններ կունե-
նար. և արդիւնքը խլաա գ'ահատելի
էր. Ալի-Սուա աէյի տեւըք մասնա-
ւոր յարգանքով պարտինք յիշել մեր
յուշերուն մէջ : Լեւն Էֆէնտի Շաշեան
բարեսիրտ և Ճէդըմէն երխասարդ
մըն էր. մասնաւոր նկատումներով վար-
ձած էր Քաղոյ սպիւսկուն սար-
տէղը և միշտ ուշիմ և լարուած տկանջ
ունէր քաղաքային անցուդարձերուն :
Ալի-Սուա աէյ մարդասիրական զգա-
ցումներով սողորուած հազուագիտ
թուրք մըն էր. ամէն կարգի տեղական
գիտողութեանց տեղի չապաւ հա-
մար մաս առ մաս Հայ գողթականները
կը տեղաւորէր մօտիկ և բնակելի գիւ-
ղերուն մէջ. իր ներկայութեան ամէն
ինչ կը քաշէր ինպաստ տարագիրներուն
և լնդհանուրի հաւանութեամբ
Բայց Ալի-Սուա աէյ կրկին կը մեկնէր,
չ լէպ և յանձնախուժրր կրկին դարձի
կակսէր :

Հայ գաղթականութիւնը սկսած էր հասնիլ Այնթապէն, Մարաշէն, Հաճընէն, Տէօրթեօլէն, Ատանայէն, Տարսոն-Մերսինէն, Գաննակէն, Ատարազարէն, Իգմիթէն, Պրուսայէն, Ռօտոսթոյէն և այլ քաղաքներէն: Յանձնախումբը լիազօր պաշտօնեայ նըշանակած էր մի ամն Սախա էֆ. երկայնահասակ, կապույտ աչքերով նիհարակազմ հրէշ մը, սրտն անունը միշտ սարսափով մը պիտի յիշէ զինքը ճանչցող ամէն տարագիր: Կաշտակեր էր ինչպէս ամէն թուրք պաշտօնեայ. իսկ արմանքը աւելի քան զազանային էր: Ասուօս մը հրապարակաւ կը ձեռնէր Մեծ Նոր գիւղցի Տիգրան անուն երիտասարդ մը սրուն կինը ուզած էր այդ գիշտուան հարսը և սակայն այդ երիտասարդը կըցած էր իր պատիւը պաշտպանել: Մեծ թիւով կոյս ազջիկներ լլկելէ վերջ գետը կը նետէր:

Ակամ էր: անխնայ գաղթը Տէր-Չօրէն գէպի անապատ. առանց փոխադրութեան միջոցի: Գաղթականութիւնը ճամբայ կը հանուէր մինչեւ Անէ և Մուսուլ. անապատը կը հո-

տէր հետզհետէ հայ գլխակներով : Անար-
գանքն ու արհամարհանքը ընդհանուր
երեւոյթ մը եղած էր քաղաքին մէջ .
ամէն շուկայ գացող հայուն համար ծե-
ծը , թուքն ու անարգանքը անխուսա-
փելի էր : Ամէն տարիքի և երեւոյթի
հայեր խօսք խուսք կը տարուէին տու-
ներու մէջ աշխատանքու մինչև իրիկուն ,
առանց վարձատրութեան և կերակուրի :
Աւելի քան դերիներու անաանելի կեան-
քը մեզ վիճակուած էր , գոր պարտ է-
ինք տանիլ լուս ու յամաս :

* * *

Զմբան ամիաները սկսած էին . հաս-
նող գաղթականութիւնը քացոզեայ և
անպաշտպան կը ձգուէր քաղաքէն
զուրս , արեւմտեան գետեզրին վրայ որ
նաւակեայ կամորջով մը քաղաքին կը
գողտի և որ կը կոչուի (Ճիլիբէ) : Ա-
նպատային խիտ քամին սկսած էր
փչել և անդատարտի անձրեւը օրեր շա-
րունակ կը մազուէր մերկ ու անպաշտ-
պան գաղթականներուն գլխուն . անոնց
քաղաք մուտքը խտիւ արգիլուած էր :
Մալիճիքէ և Ճիլիբէ խանուած հազա-

բաւոր աքաբեալ հայեր կը հեծէին սեւ
խաւարի տակ, և այդ խոր լուծեան
մէջ երբեմն կը լսուէր Ե իրաւի համը ու
խաղաղ հոսանուտին ճորիւնը: Սեւ ժան-
տարմաներէ հաշածական հայու հին և
որ կը գրկէ տանջն յորձանուտը, հոն
պահելու համար իր հայու պատիւը:

Ուստի հոգաւոր շիրք, շափաղանց
սղութիւն կը տիրէր և դաշտերն ալ
մերկացեր էին բուսականութենէ:

Միտած էին ուտել ամէն տեսակ կեն-
դանական գիտկներ, դատապին միջառ-
ներ և սողուններ, արխն և զանազան
բուսական չոր նիւթեր: Տաք օրերուն
սնունդի գլխաւոր նիւթը կը կազմէր
անապատի սեւ ժարտիւր օր թիթեղի մը
վրայ խառկելով կուտէին: Բնականութեան
համար կային քանի մը գեանախոր հիւ-
ղակներ մօտ Ա Օ մէթր երկայնութեամբ
և աս առաւելն երեք մէթր լայնու-
թեամբ: Օրտան 30 — 350 մեռեալներ
կը գանուէին, որոնք ջուրը կը նետուէ-
ին կամ բնական փոսերու մէջ լեցնե-
լով վրան հողով կը ծածկէին: կային
մայրեր՝ որոնք իրենց մեռած զաւակը
օրեր գրկած կապտակին մահուան, կամ

կ'երթային, կը պառկէին մեռեալներու
փոսին մէջ Մծկան մանուկներ մեռած մօր
ծծերուն վրայ կը տարուէին հասարա-
կաց գերեզմանը: Մահը բախտաւոր-
ներու համար էր:

Ալի Սոււտ պէյ, Հալէպ երթալու
առթիւ Սապիւայի մէջ տեսած էր մաս
մը ընտրեալ հայութիւն և խոստացած
էր անոնցմէ մօտ քսան ընտանիք տե-
ղաւորել Տէր-Չօրի մէջ, որպէս մամնա-
գէտ արհմատաւորներ:

Ալպիսթանցի Տքթ, Յովհաննէս էֆ.
Մակարեան օգտուելով այս առիթէն,
մանուտը արտօնաւորով մը քսան ըն-
տանիքներու հետ ինքն ալ Տէր-Չօր
կ'ուզար: Ալի Սոււտ պէյ մամնաւոր
համակրանք մը ցոյց կրէտար այդ քս-
անիմաց և ազգասէր հայուն հանդէպ:
Տքթ: Յովհաննէս Մակարեան նշանակ-
ուեցաւ գաղթականաց անողջապահա-
կան ընդհանուր քննիչ բժիշկ. միեւնոյն
ատեն Ալի Սոււտ պէյ գաղթականաց
հացի նպաստ մըն ալ յաջողուցած ըլ-
լալով. Սալիհիւէ բնակիող կիներու մա-
տակարարութիւնն ալ կը յանձնուէր յիշ-
եալ տօքթօրին: Յարգելի տօքթօրը ան-

միջտեան բարորութիւն մը յառաջա-
ցուցած էր ընդհանուր դաղթականու-
թեան մէջ. մասնաւոր հոգածութիւն
տածելով մանաւանդ Հայաստանցի աւա-
բազիր կիներուն նկատ ւոյ՝ Ենանց
ցաւերուն կուտակուած ճնշումը կզգ ր
իր սրտին վրայ երբեմն ջղային նոպա-
մը կուեննար, ժամանակ մը խելագո-
րածի վիճակ ստացաւ. և հազիւ թէ
երկու ամիսներ ցաւակից խնամող մը
եղած էր Սալիհիէի դժբախտ կիներուն,
Ջղային խիւտ նոպաներու մէջ մնաւ.
ասանց իսկ գաղաղակիր մը ունենալու :

Ալի Սուսա պէյ Տէր-Չօր կրկին
վերադարձին. դաղթականութեան կու-
տակումը և տիրող յուսահատ կայու-
թիւնը մասնաւոր ուշադրութեամբ կը
դիտէր :

Գաղթականներուն քաղաք մուտքը
ստտիճան մը արտօնուեցաւ :

Քաղաքին մէջ հաստատուելու հա-
մար արտօնուածներուն ընտանիքի ան-
դամներուն անունները արձանագրե-
ռկան տեղային մարդահամարի մայր
տոմարին մէջ և շնոնց արուեցաւ ան-
ձագիր (նուֆուս քեաղըտը) : Ի հարկ է

այս ստեղծուած աւելի մըն էր կաշա-
ռահաւ արուածն . որովհետեւ մեծ դրժ-
ուարութիւններով և մեծաքանակ դրժ-
մով կարելի էր ստանալ այդ անցագիրը .
հիւժող , ոչնչացող ժողովուրդը կը մնար
իր նոյն վիճակին մէջ :

Գաղթականաց հացին պատահէն մաս
մը գումար տրամադրուած էր որբանոցի
մը բացման . և ա՛յդ Ալի Սուաա պէյի
տնձնական կարգադրութիւնն էր :

1915 նոյեմբ . 14ին ինձ յանձնուե-
ցաւ որբանոցի մը բացումը և անոր ընդ-
հանուր հսկողութիւնն ու մատակարար-
ութիւնը . նոյն օրն իսկ արձանագրու-
եցան 470 որբեր ամէն սեռի , 2—12
տարեկան և անձնապէս տեղաւորուե-
ցան քաղաքապետական շէնքին մօտիկ
Չէլէպի խանին մէջ . Մերկ ու վախա-
որբուկներ միշտ խոնուած էին որբա-
նոցի դռան առաջ և քանի մը օր վերջ
կ'ուսննայիք 1700 որբեր ամէն տարիքի
և սեռի : Որոշուած նպաստը բոլորովին
անբուարար էր այդ թիւին . հացին օ-
րական սապէ կամ պարզութեւն չորպաչ մը
և 20 կրամ հաց կը տրուէր իւրաքան-
չըւրին . իսկ գիշերային ծածկոյթի հա-

մար ս ե է բան չկար. և սակայն այդ
որբուկները ա ը սովորած էին այդ կեան-
քին և երկու տարեկան երախտներն իսկ
առանց մանկական սահմանը հասն թեան,
թուրքին փախը որտերեսն, գլուխ-
նին ծուռկերուն մէջ ծրարած կը քնա-
նային չոր ու խոնառ գետնին վրայ: Ա-
տաւտանեւը ծծկան մանուկներ կը գրա-
նուէին որբանոցին դռն առաջ և շատ
անգամներ պարտաւորուած էինք մե-
սած մօր ստինքներուն վրայէն խնել,
բերել նոն. այսպէս օրըստ օրէ կունն-
նայինք նաեւ ծծկան մանուկներ, ո-
րոնցմէ ոմանք կտպրէին. և այդ հրաշք
մը կը նկատէի. բայց վերջապէս հաս-
կցայ թէ քանի մը չտիրահաս աղջիկներ
գիշերները կը ծծցունէին զանոնք: Աթ-
րեթուն մէջ գիտեցի էր որ սմանց լի-
չուն հետզհետէ կը հալէր և սմանք եր-
բէք լիզու չունէին. ակուաները կը սե-
նային ստուխի պէս. և անտպտտին մէջ
գտնուեցան անդամահատեալ որբեր ո-
րոնց մօրթն ու աչքերը այրուած նիւ-
թի մը պէս սեւցած էր. և միայն հոյ
ուտելով սպրած էին ամբողջ քսանօրեր:
Արբանոցին մէջ օրական քանի մը խե-

լազարոսներ կունենայինք և աւելի քան
 2) մեծաշներ : Այս պարագաները օրը
 օրին կը տեղեկագրէի Ալի Սուլտան պէյին.
 քանի մը սնգամներ այցելեց որքանոցը
 և հետզհետէ նորանոր կարգագրութիւն-
 ներ ևս սկսաւ ընել : Առողջապահական
 քննիչ տնօրէն նշանակուեցաւ Տ. Յա-
 կոբ Յակոբեան, և մեր միամնակի դի-
 մուսներու և վրոյ արտօնուեցաւ բախ-
 տիներ գնել սենեակներուն յատակը
 ծածկելու համար : ձեռնարկուեցաւ քղ-
 գիտաւորել զանոնք, և սմիւ մը վերջ
 1916 Փետրվարին կունենայինք որքեր
 մասամբ զգիտաւորուած, և սեղաշին-
 յանոնքներէն մին արամագրուած էր
 մեր սրբերուն, սկսած էր մահերուն
 թիւը նուագիլ :

Ալի Սուլտան պէյ կը գործէր ի նպատակ
 զտղթակահուծեան բայց միշտ զգոյշ,
 և արդէն զինքը յրահող աչքեր
 պակաս չէին : Ալի Սուլտան պէյի կեան-
 քը նօթագրուած էր : 1916 Փետր. 28ին
 թուրք պաշտօնեաներու կողմէ պատ-
 րաստուած տեղեկագիր մը կը գրուէր
 ներքին գործոց նախարարութեան, որուն
 ձեջ խօսելով ալի Սուլտան պէյի հայտ-

պաշտպան գործունէութեան մասին, ցոյց կը տրուէր տեղւոյն վրայ գտնուելոյ գողթականութեան քարոզ վիճակը, մասնաւորաբար կը խօսուէր որքանոցի մասին. և ուշադրութիւն կը հրաւիրուէր գոյանալիք տեղային տրաք և հայ հումաճայնութեան մը մասին:

Ալի-Սուտա պէյ հրաւիրուեցաւ Հաւայ. բայց իր հիւանդութիւնը առարկելով մերժեց երթալ: Մտրտ ամսոյն մէջ Պոլսէն Տէր-Չօր եկան երեք իթթիհատական գործիչներ կեղծ անուններով. որոնք ծանօթ էին ժողովուրդին (Ուզուն չիզմէլիներ) տկնարկութեամբ: Այդ գործիչները առաջին առթիւ այցելեցին որբանոցը. և արդէն Լեւոն էֆէնտի Շաշեանի կողմէ զգուշութիւնս հրաւիրուած ըլլալով իրենց բոլոր հարցումներուն պատասխանեցի ճշգրտեմ: Անոնք շուտով մեկնեցան քաղաքէն: Ալի-Սուտա պէյ կանչուեցաւ Պոլսէն. պատասխանեց և չգնաց: Բայց Ալի-Սուտա պէյ գլխաւոր թէ ա՛յ չպիտի կրնար մընալ իր պաշտօնին վրայ. խորհած էր և միջոցներ ձեռք առած, որ առաջ աղաւելու համար Լեւոն էֆէնտի Շաշեանը,

Պաղտատի աքսորեալները և այլ քանի մը աչքառու Հայեր: Մարտ ամսոյն վերջերը Ալի-Սուլա ալէյ կաաանսր նոր հրաման, որով Պաղտատի (Վալի Մուսալինի) անուանուած էր, և պարտ էր անմիջապէս մեկնիլ իր նոր պաշտօնատեղին: Ալի-Սուլա ալէյ յաջողցուցած էր Պաղտատցի աքսորականներուն Պաղտատ վերադարձը և դանձաբ դրկիզէ անմիջապէս ետքը Ապրիլի 21-ը գետի վրայով ինքն ալ կը մեկնէր Պաղտատ դադանի զգուշութեան հրաւիրելով գաղթականութիւնը:

• •

1916ի Մայիսին ալ դադրած էր գաղթականութիւնը:

1915 Յունիս—1916 Մայիս Տէր-Զօր բերուած գաղթականութեան ընդհանուր թիւն էր 180 հազար, ըստ տեղական արձանագրութեանց: Այս թիւը ցոյց կուտար հետեւեալ մօտաւոր վիճակագրութիւնը

Ա. — 10 տա հարիւր	այր
30 »	» կին
67 »	» անչափահաս

Բ. — Էրզրումի կուսակալութենէն	1000
Պիթլիսի	» 2000
Սվազի	» 7000
Խարբերթի	» 8000
Տիարպէրթի	» 12000

(միայն ինն ու աղջիկներ)	30000
Հալէպի կուսակալութենէն	60000
Ատանայի	» 40000
Գանիայի	» 10000
Պրուսայի	» 20000
Պոլսոյ շրջանակէն	20000

Ընդհ. գումար 180000

Տէր-Զօր բերուած գողթականութիւնը անգաւորուած էր հետեւեալ կերպով:

Սապրա (գիւղ)	45	հազար
Տէր-Զօր և գիւղերը	80	»
Մէատին [Գաղա]	33	»
Ապու Քէմալ [Գաղա]	35	»
Անէ	12	»
Մուսուլ ճամբայ հանուած	5	»

Ընդհ. թիւ 180,000

* * *

Ալի-Սուլտան պէյի մեկնումովը ան-
միջական փոխամորդութիւնը կը վարէր
տեղւոյն մուհասէպէճին . որ թէեւ չա-
քութեան ընդունակ չէր և սակայն իր
անկորովամտութենէն կ'օգտուէին ու-
րիշներ . այս առթիւ տեղւոյն քաղա-
քապետը Հասան էֆ . սկսած էր վեր-
ջին շահատակութիւններու : Բացար-
ձակապէս արգիլած էր գիւղերէն սեխէ
արմախք բերել քաղաք . նա մանաւանդ
ծախել դաղթականներուն : Ուտեալը
չախազանց սրած էր քանի մը օրուան
մէջ . մէկ օրս ալիւրը կ'արժէր քսան
դրոշ . իսկ մէկ օրս ցորենի թէխը 12
դրոշ կարժէր , և ամէն ինչ նոյն հա-
մեմատութիւնը ստացած էր . ինք գլխա-
ւոր գերակատարներէն մին , գիտեր
գաղթականութեան մօտիկ ապաղան և
կազէր անդամ մըն ալ ձծել վիրջին ար-
խնը հայ երակներէն : Այդ պարագոս
ներու ասկ ստիպուած էի մատախարա-
րել 2 հոգարի մօտ սրբեր . հայ չկար քա-
ղաքին մէջ . քանի մը անգամներ իրեն
գլխացի սրբանոցի վիճակը պարզելու
համար . հայրյանքներով դուրս վտա-
րեց զ'ն . բայց պարտաւոր էր վերջին
ճարը խորիլ . միջնորդի մը ձեռօք յա-
ջողեցայ կաշառել զինքը , և ստացայ

արատնուգիր մը , գիւղերը երթարով որ-
բանոցին համար արմտիք բերելու :

1916 Յունիս 18ին Մարտի ըսուած
գիւղն էի . գիշերով սատիկան մը նոր
կուսակալի մը Բէս-իւլ-այնի ճամբով
քաղաք ժամանումը իմացուց մեզ , կը
պատմէր թէ նոր կուսակալը շատ երի-
տասարդ է . և թէ Բէս-իւլ-Այնէն Խա-
պուր գացած է , և հոն այցելած է Սի-
վար , Շէտտատիյէ և Հասըրճա չէչէնա-
բնակ գիւղերը . կըսէր թէ ինքն ալ չէ-
չէն կը կարծուի : Յաջորդ օրը քաղաք
վերադարձայ . նայն գիշերն իսկ Քէվքէտ
աքսորած էր Պ . Պ . Սեղրակ Գասապ-
եան , Յարութիւն Սաթճեան և կարա-
պետ անուն երեք Ձէյթունցիները , ո-
րոնք գաղթականական ցանկերու պատ-
րաստութեամբ կ'զբաղէին : Քաղաքը բնդ-
հանուր երկիւղի մէջ էր : Էվէրէկի նշա-
նաւոր հայտիէր գայմազամը Ձէքի պէյն
էր , որ գայմազամութենէ անմիջապէս
Տէր-Չօրի (միւսթագիլ միւթէսարլֆ)
անուանուած էր : Մեծ ոճրագործու-
թիւններ կը պատմէին իր մասին , մաու-
նաւորաբար Էվէրէկցի գաղթականներ :
Ձէքի պէյ համբերող չէր , կուգէր իր

ծրագիրը անմիջապէս գործադրուած տեսնել . բայց դիտէր հայկական վրէժ-
խնդրութիւնը . կ'զգուշանար , կը վախ-
նար . բայց ա'լ կ'ազգած էր հայու ար-
խնոյ : Իրեն ներկայացող ամէն հայու
կուտար հետեւեալ նոյն հարցումները .
« Հնչակեան եւ թէ Գաղափարներն . ս'ը-
քան հայեր կան Թուրքիոյ մէջ . ե'ս ալ
ագամբիթաճի եմ . մտէն կը ճանչնամ
« Զօհրապը եւ Վարդգէսը . շատ բաներ
« խօսած ենք անոնց հետ . մի' վախ-
« ճնաք ինձմէ . եւ ճշմարիտ բարեկամ եմ
« ձեզի :

— Յունիս ՅՍԻ իրիկունը անակնկալ-
օրէն Շէտառիէ աքոսուեցան նաեւ մէք-
թէպը խառախի մէջ ուսուցիչ Այնթապ-
ցի Պ. Պ. Յարութիւն Ասկերիչեան եւ
Սարալ Շիրիքճեան . երկու գաղթական
ուշիմ երխտասարդներ , որոնք Ալի Սու-
տապէյի համակրանքը վայելած էին :
Բայց մեծապէս կը վախնար որ իր ծը-
րագիրը հասկնալի դասնայ գաղթակա-
նութեան . առ այդ առաջին աքսարեալ-
ներու համար կըսէր թէ գաղթականնե-
րու իրաւունքը շարժած են . խկ Պ. Պ.
Յարութիւն եւ Սարալ թղթակցած են
Անգղիական քանակի հետ :

Յոյց կուզէր տալ թէ ինք չտփագոննց
կ'զբայի գողթականներու բարօրութեան
խնդիրով . և առաջին յայտարարու-
թիւնը կընէր այսպէս .

«Տեղական պաշտօնեաները ունիրաւ-
ած , և չարաչար վարուած են շայգաղ-
թականներու հետ . անոնք բլլան քրիս-
տոնեայ թէ միւսլիման պիտի պատ-
ճութի իսաիւ : Բարեխնամ կառավա-
րութիւնը մեծաքանակ նարսա սրոշած
էէ հայ գաղթականներու համար . բոլոր
ճքագաքին մէջ բնակող հայ կարօտեալ-
ւները մինչեւ երեք օր ձիզիրէ (քաղա-
քէն գուրս Եփրատի արեւմտեան ե-
զկերքը) անցնին : Անոնց նպատակ քնա-
ւկութեան տեղեր պիտի արուին : Աւշա-
պաղները կը գրկուին իրենց իրաւուն-
քէն :

Հայ գաղթականները լաւ պիտէին
թէ ինչ է ձիզիրէ . ո՛չ ոք պատասխա-
նեց այս հրաւերին : Կատգամ էր Ձէքի
պէյ . ութը օր վերջ երկրորդ յայտա-
բարութիւնը կընէր այսպէս .

« Բաղաքին որոշեալ երկու թաղերուն
« մէջ բնակող բոլոր Հայերը պարտին
« մինչև երեք օր ձիզիրէ անցնիլ . այդ

« Թաղերուն տուները պիտի դրաւուին
« զինս որական իշխանութեան կողմէ :

— Հրաման տրուած էր ստտիկանաթե-
եան բռնի ոյժով գանանք տանիլ Ճիզիրէ :

Տեսարանը ողբալի էր . բայց այդ
թաղերու հայերը յաջողած էին ներ-
կայացող ստտիկաներուն իրենց վրայի
զգեսաւն կտոր մը կամ կօշիկները տա-
լով բախչի՛լ միւս թաղերու մէջ . և այս
միջոցով ալ շատ քիչեր մը շին տարւած
էին Ճիզիրէ :

Զէքի պէյ պահ մը կը կասկածէր իր
կարողութեան վրայ . կը զայրանար .
բայց կը վճռէր միշտ իր ծրագիրը :

Երբորդ յայտարարութիւնը կընէր
հետեւեալ կերպով :

« Քաղաքին մէջ հաստատուած բոլոր
« հայ գաղթականները մինչև 8 օր (ա-
« ռանց բացում թեան) պարտին քա-
« լաքէն դուրս Ճիզիրէ ելնել . մտակալ
« դիւղերու մէջ պիտի հաստատուին ա-
« նոնք . քնակութեան տեղեր , հող և մեր-
« անցու պիտի տրուին անոնց : Անաս-
« տողները ծանրապէս պիտի պատժուին :

Այդ ութը օրերը լրացան և գաղթա-
կանները քաղաքին մէջ կը մնային :

Չէքի պէյ վիժած կը տեսնէր իր բու-
լոր ծրագիրները . քովի հայ աղջիկը կը
պատմէր թէ միայնութեան մէջ ինչպէս
բռունցքի հարուածներ կուտար գլխուն .
և գիշերով շտա անպամներ ատրճանակը
ձեռք կանէր : Բայց վճռած էր . . . :
Յատկանշական հայճէպ մը ցոյց կու-
տար . միշտ կը սրբագրէր իր ջարդի ծը-
րագիրը , նոր հրէշային յղացումներ
մտցնելով հին :

1916 Յուլիս Աին կէսօրէ վերջ մի-
ենայն ժամուն ձերբակալուեցան . Պ . Պ .
Պօլսեցի Լեւոն Շաչեան , Այնթապցի Կա-
րուճ էֆ . , Լեւոն Սահակեան , Քիլիսցի
Թորոս էֆ . նոյնպէս քանի մը քահանա-
ներ և ուրիշներ , թիւով 31 մարդ :

Նոյն օրը արեւամուտէն վերջ մու-
նեաիկ մը կը կանչէր հեռեւեալը .

« Բաղաքին մէջ տեղուորուած բոլոր
հայերը , առանց խոցառութեան . քա-
նդարս ժամուան մէջ պարտին անպայ-
ման քաղաքէն դուրս ձիւղիրէ ելնել . Չ'
ժամ վերջ քաղաքին մէջ տեսնող ու է
հայ , ստիկանութեան կողմէ պիտի
գնդակահարուի : Իր տանը մէջ հայ
պահող ու է արար 50 սակի տուգանք
պիտի վճարէ » :

Նոյն գիշերն իսկ ընտանիքի անդամ-
ներ իրարու ձեռքէ բռնած, շարան, շա-
րան կանցնէին նաւակեայ մեծ կամուր-
ջը (Ճիզիրէ), հոն բաժնելու համար ար-
դէն խոնուած հայ բնակչութեան կան-
խահաս ճակատագիրը: Քաղաքը պար-
պուած էր հայերէ:

Նոյն այդ օրը Սապօ, Ապու - Քէ-
մալ, Մէտաին և Անէ հեռագրուած էր
հետեւեալը.

— « Ձեր շրջանին մէջ ձրուած բոլոր
« դողթտականները, սոանց մէկիբայա-
« սութեան անմիջապէս ճամբայ հա-
« նեցէք դէպի Տէր-Չօր: Ըսէք թէ
« Բէս - Իւլս. յէն երկաթուղւով
« իրենց տեղերը պիտի դրկուին: »

Ժողովուրդը սբախութեան աղա-
զակներով անմիջապէս և անհամբեր
ճամբայ ելած էր դէպի Տէր-Չօր:

Այդ օրը Շէտատիյէէն և Հասրճաէն
Տէր-Չօր եկած էին երեք հատ երկաշ-
նահասակ չէջէն մեծաւորներ Հիտա-
քքքրական էր անոնց երեւումը Տէր-
Չօրի մէջ. կը ծընային կուսակալին սու-
նը և այդ գիշեր մինչև լոյս տեսակ-
ցութիւն մը սենեցած էին կուսակալին
հետ:

Երկու օր վերջը, Հուլիսի 25-ը - Զօր
եկած էր ծովային զինւորական գաշտա-
գամ մը. տարեց և գիրուկ, Անմիջապէս
ձեռնարկեց տեղային մէնպիլի մը կազ-
մութեան: Ակտաւ դրել մեծ թիւով,
արհեստաւոր երիտասարդ հայեր
միայն այդ արհեստաւորներուն կար-
տօնուէր իրենց ընտանիքովը կրկին
անցնիլ Տէր-Զօր. բայց անոնց բնակու-
թեան համար սրտշեալ տեղ կը թոյլատր-
ուէր: Նոյն զինւորականը սկսեալ կազ-
մել նաև (ամէլէ թաշուրի մը), կրկին
զուտ հայ երիտասարդներ միայն արձ-
անադրելով. այդ թաշուրին արձանագր-
ւողներն ալ իրենց ընտանեկան պարա-
գաներովը փոխադրուեցան կրկին քա-
ղաք. բայց գանձք քաղաքէն դուրս,
քաւորդ ժամ հեռու Եփրատի արևմտ-
եան եզիրքին վրայ շրջանակի մը մէջ
տաին:

Զ.քի պէյ կը հակառակէր զինւորա-
կան այս կորգադրութեան և ի ցոյցս
մեծ վէճէր կունենային: Երկուքն ալ
գաղթականներու պաշտպանի դերին
մէջ էին:

Այսպէս ընդհանուր գաղթականու-
թիւնը երկուքի բաժնուած էր: Եփրատ-

տի արեւելեան եզերքը կը մընային զւտ սրբեր և այրիներ : իսկ արեւմտեան եզրին վրայ, մընացեալ վերջին երիտասարդները՝ իրենց ընտանեկան սպարազայներովը :

Ձէքի պէյ կը յուսադրէր արեւելեան գաղթականները անոնց փայլուն խօստումներ ընելով :

Ձին սրահան գայմագամը կը յուսադրէր արեւմտեան գաղթականները, խօստանալով անոնց, քանի մը օրէն ճամբայ հանել գէպի Հայէպ :

Եփրատի արեւելեան եզերքէն 5—7 հազարնոց կարուաններ օր ըստ օրէ ըսկըսած էին տարուիլ : Առաջին կայանն էր, քաղաքէն մէկ ժամ հեռու, Մարաթ գիւղը : Հոն, գաղթականներու որոշեալ շրջանակէն մէկ քիյօմէթը հեռու աւելի բարձր գիրքի մը վրայ բացուած էին հարիւրէ աւելի վրաններ, որոնց մէջ կային մօտ 500 երիտասարդ և զինեալ չէչէններ : Անաստատի արարները վայրենիներ են, եկած ենք գաղթականներու հակադրութեան համար, կըսէին անոնք :

Երկրորդ կայանն էր Ախլար : Երբ

Մարտի 15-ին կարաւան մը կը մեկնէր Սի-
փար, նոր կարաւան մը ճամբայ կը հան-
ուէր դէպի Մարտի : Այսպէս երբ արե-
ւելեան եզրի գաղթականները հեռագնե-
տէ կը մեկնէին Մարտի, և անկից Սի-
փար : Իրիկուն մը ծովային գինորա-
կան գայմագամէն հրաման տրուեցաւ
արեւմտեան գինուր գաղթականներուն
որ— Անոնք որ ընտանիքի անդամներ
չունին, թող դատուին և ստանձին Փըր-
գա կազմեն, անմիջապէս մեկնելու հա-
մար դէպի Հալէպ : Իսկ անոնք որ ըն-
տանեկան պարագաներ ունին, կրկին
թող պատրաստուին : Սալիհիէի տունե-
րը պիտի փոխադրուին : Հրամանը սր-
ծողքեւի էր նոյն գիշերը : Երեսասորդ-
ները անմիջապէս դատուելով, հրամեշտ
առին դէպի Հալէպ, մնայեալները կէս
գիշերին փոխուներէ և ժանտարմաներէ
չըջապատուած ճամբայ երան դէպի Սա-
լիհիէ : Այդ երկու բաժնուած խումբերը
զիրար գտան Եփրատի արեւելեան եզ-
րին վրայ (Ճիզիրէ) : Եւ անմիջապէս
տարուեցան Մարտի, որպէս վերջին
կարաւան : Կառաւարական բանտին մէջ
գնացան թիւր 700, աւելի էր :

Յաջորդ գիշերը անոնք ալ տարուեցան
Մարտի :

Քանի մը որ վերջը սրբանոցի մէջ
գանուող 2000է աւելի սրբերն ալ երկու
մասերու բաժնուած կառուջնարդուէին
սպանդ :

* * *

Սիւլար կը գանուի Սապուր գետին
արևմտեան եզերքին վրայ . մեծ մա-
սով չէջէնարնակ : Գետը կ'երկարի գէպի
հարաւ , և Պուսէրտ գիւղին մօտ , կը
թափի Եփրատի մէջ : Սիւլարի միւտերն
էր Սիւլէյման պէյ (Չէջէն) : Հոս կը կա-
տարուէր վերջին մերկացումը ընդհա-
նուր գողթականութեան . Սիւլէյման
այդ գործին միակ ընտրուած մարդն էր :
Երխտատարդ հայուհիներ , որոնց փոստ-
ցած աչքերը միայն կը շտանէին հայու-
հիի բնական գեղեցկութիւնը , հոս ա'լ
բուսնոցի հարուածով մը կը խլուէին
հօր ու մօր ոտկրացած գրկերէն , կը
տարուէին ծով սմապատի մէջ , վայրե-
նիններու տափանքին գերի : Հո՛ս , հայ
երեխաներ անտպատին մէջ ցրուած
տակաւին թարմ գանկերը կուրծքեր-

նուն գրկած , լացող մայրիկին կը բերէին յուսահատ ճիչով մը . մայրիկ հայրիկիս գանկն է այո . . . :

Կարաւանը կը քշուէր սպանդանոց տարուսդ ոչխարներու երամակի պէս . Սիվարէն գէտի հիւսիս , Խառուրի եղերքով Շէտտասիչէ : Հո՛ս էր կեդրոնական սպանդը : Ծուրջը , հեռաւոր բըլուրներու վրայ . թանձրացեալ կը մնար եռագոյն ծուխը կեանքեր լիզող բոցերուն : Հո՛ս , անապատային գողջ հովր կը բերէր կուտակուած գիականերու խելագարող դարչ հոտը :

Հո՛ս , ա՛լ գետը կարմիր կը հոսի . իրարու կապուած գիականեր ալիքներու հետ կը գլտորին : Հազարներ են անոնք . փափկասուն ազգի մը կեանքը երազող սերունդն է սին :

Գիւղին միւտիւրը Մէմէթ պէյ (չէչէն) աւելի քան 500 զինեալ չէչէններով կը գիտաւորէ կարաւանը : Գրամ կուզէ . — մերկ են եկողները : Աղջիկ կուզէ — Սիւլէյման պէյ մազած է կարաւանը : Կը զայրանայ . պիտիքը կը չցուին . կը հրամայէ , ե կը զատեն կասկածելիներէն խու՛մբ մը , կը ճեղքեն

անոնց սրովայնը, դուրս կը քաշեն ա-
դիքները, կը պարպեն սաամօքը. և
չին գտներ սպասած դրամը, զոր կուլ-
տրուած կը կարծէին: Մէհմէտ պէյին
աչքերը դուրս կը ցցուին, կը պոսայ,
տարէք, Ջինեալ չէչչնները կը
պաշարեն կարուանը. կը տանին հեռու.
ամայութեան մէջ շրջագծող հորիզոնի
տակ: մարդկային սաքը չէ կոխած հոն:
Կանգ կտանէ կարուանը. 40 — 50
ական կը կոպեն իրարու. կը գիղեն
կեդրոնի մը վրայ. խարոյկը կը բացա-
վառի և եռագոյն սիւն մը խուլ որտաւ-
մով կը բարձրանայ գէպի կապոյտ կա-
մարը: Հետո՛ւն անապատի մէջ թափա-
ռական կանայք կը դիտեն այդ սիւնը.
և կը խաչակնքին անապատի մէջ

Ուրիշ մաս մը կը տանին ձորի մէջ
կ'անդամահատեն, կը խողխողեն, և բլ-
րերու հարուածներով կը շախախեն
գանձերը: Մահացեալ մօր կարծրին
սեղմուած մանկիկը գիշերուն ա տղա-
լոյսին դուրս կուգայ անապատի տ-
մայութեան մէջ. ծունկ կը դնէ այդ
հողին վրայ. կը գրկէ ջախջախուած
մօրը գանկը. երկէնք կը նայի և ըսէ,

չրթներուն վրայ «ՀԱՅՐ ՄՆՐ» կը թռ-
թովէ :

Անջրդի անապատին մէջ շատ մը
պատմական հորեր կան . ծերերն ու հի-
ւանդները կը նկատէին այդ հորերուն
մէջ :

Գետը արխն կը հասի . ջուրը հա-
րամ է գիւղացին չի խմեր :

Երբեմն կարաւաններ կը քշուէին
ուելի վեր , դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Հա-
սրըճա(*) . (չէչէնսարնակ) : Գիւղին միւ-
տիւրը իսա պէյ աւելի անձնասէր էր
քան թէ փառասէր . հուզէր օգտա-
գործել աւթը ի նպատակի քսակին :
Կարաւանը կուգար մերկ ու սահրացած .
իսա պէյ հնարամատութիւնը ! ունեցած
էր ծախել փոքրերն ու կիները չրջակայ
արաբ և քիւրտերուն :

Այսպէս անապատին մէջ սկսած էր
նոր առեւտուր մը , հայ կին մը կը ծախ-
ուէր շալակ մը կենդանակոն աղբի [ճէլէ]
զոր տեղական մլակ վաւելանիւթն

[*] Միջապէտքի պատմական մեծ
քաղաքներէն Քէվքէպի աւերակներուն
մօտ , ուր կը բարձրանայ ստաղտղխա-
կան ամենամեծ հողաբլուրը :

է : Իսկ հայ տղեկ մը հա մանուանդ
աղջնակ մը մինչեւ ոչխարի մը արժէք
ո նէր :

1916 Օգոստոսէն մինչեւ հոկտեմբե-
րի վերջին Սևաբար—Շէտտատիէ— Հա-
սրբա ջարդուած հայութեան ընդհա-
նուր թիւը 11) հազար է : Այսպէս՝

- 60 հազար տեղաւորման շրջաններուն
մէջ մեռած :
110 » տղղակի ջարդուած :
1 » տղատուածներ :
9 » տակաւին անապատի մէջ
մնացորդներ :
18) ընդհանուր թիւ :

— 2/60 որբեր վերջին անգամ ճամ-
բայ հանուած էին Մարաթէն դէպի սի-
վար : Տասը օրեր ցրուած դիակներու
վրայէն շրջան ընելէ վերջ, կը հասնէին
Սևաբար : Մերկ ու կմախքացած ախտի
մանուկներ, կը քալէին երկու լերկ ու
վախ սակորներու վրայ : Գիւղ շրերին
զանոնք, քիչ հեռու ձորի մը մէջ, հախ
փայտերով կը կտարան անանց օտքերը
և ապա դիպուած վերջին ողջակէզներու
մեծ խտրոյկին առաջ, կ'երկրպագեն
Ալլահին :

Այլ գահրած էր կարաւանը Տէր-Զօ-
րէն հասըրճաւ : Հաղիւ մողէսներ միայն
կը սողային , դիակներու վրայէն , լլու-
քստելով չորցած արիւնք : Եւ երբեմն
իրիկնամուտին կիսամերկ վայրենիներ
չտապ կանցնին , արիւնոտ շապիկի կտոր
մը բռնած :

